

А. Хаван*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: aidyngulk@gmail.com

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «ӘЛ-МАУЪИЗА» («УАҒЫЗ») ТРАКТАТЫНЫҢ ҚОЛЖАЗБА НҰСҚАЛАРЫ

Мақала Отырар ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің әлем мұрағаттарында түрлі атаумен нұсқалары сақталып, ғылымға бірнеше атпен танылған «әл-Мауъиза» (Уағыз) атты трактатына арналады. Ғылым тарихында алғаш рет ортағасырлық ғалым ибн Маскуиһтің (929-1030) «әл-Хикмату-л халида» еңбегі арқылы «Калам Әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...» болып танылып, кейін XVII ғасырдың басында османлы тарихшысы Кәтиб Челебидің (Хаджи Халифа) (1609-1657) библиографиялық сипаттағы «Кашф аз-зунун ған асами әл-кутуб уа-л фунун» шығармасына «Жауамиъу-с сиасати» болып еніп, бертін келе, XIX ғасырдың ортасынан бастап ойшыл мұрасын жүйелі түрде зерттеуді қолға алған ғалымдардың зерттеулері негізінде бірнеше атпен ғылыми айналымға енген Әбу Насыр әл-Фарабидің «әл-Мауъиза» атты жазба мұрасының жарияланбаған бір нұсқасы Каир қаласындағы «Араб қолжазбалары институты» дерекқорынан табылып отыр. Сондай-ақ, мақалада ҚР Тұңғыш Елбасының бастамасымен қолға алынған «Мәдени Мұра», «Халық – тарих толқынында», «Ұлы даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламалары аясында жүргізілген кешенді зерттеулердің шет мемлекеттердің кітапхана қорлары мен мұрағаттарындағы Орта Азия мен Қазақстан тарихына қатысты құнды жәдігерлерді, ғұлама-ойшылдардың жазба мұраларын елге оралтуға зор мүмкіндік екені айтылады.

Түйін сөздер: әл-Фараби мұрасы, деректану, дереккөздер, қолжазба нұсқалар, зерттелуі, ғылыми айналымға енуі.

A. Khavan*

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aidyngulk@gmail.com

Handwritten copies of Abu Nasr al-Farabi 's "al-Mauyza" ("Sermon")

The article is devoted to the treatise of the Otrar thinker Abu Nasr al-Farabi "al-Mauyza" (Sermon), versions of which are preserved in the world archives under various names. In the history of science this work first appeared under the title "Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Vasaya..." in the work ibn Masquih (929-1030) "al-Hikmatu-l halida", in the early 17th century was named "Jawamiu-s siyasati" in a work of bibliographic nature by Haji Khalifa (1609-1657) "Kashf al-zunun," then based on the research of scientists who had taken up the systematic study of the works of the heritage of the thinker since the mid-20th century, put into scientific circulation under several titles the work from the written heritage of Abu Nasr al-Farabi unpublished version was discovered in the archive of the "Arab Institute of Manuscripts" in Cairo. In addition, the article states that there is a great opportunity to return to their homeland the written heritage of great scientists, valuable exhibits concerning the history of Central Asia and Kazakhstan, which are located in the funds and archives of libraries of foreign countries through comprehensive research carried out within the framework of state programs initiated by the First President of Kazakhstan: "Cultural heritage," "People in the stream of history", "Seven facets of the Great Step".

Key words: al-Farabi heritage, source, sources, manuscripts, research, introduction to scientific circulation.

A. Хаван*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: aidyngulk@gmail.com

Рукописные копии трактата Абу Насра аль-Фараби «ал-Мауъиза» («Проповедь»)

Статья посвящена трактату Оtrarского мыслителя Абу Насра аль-Фараби «ал-Мауъиза» (Проповедь), версии которого сохранились в мировых архивах под различными наименованиями.

В истории науки данный труд впервые появился под названием «Калам Аби Наср

ал-Фараби фи Васайа...» в книге ибн Маскуиха (929-1030) «ал-Хикмату-л халида», в начале XVII века получил название «Джауамиъу-с сиасати» в труде библиографического характера Хаджи Халифы (1609-1657) «Кашф аз-зунун», затем на основе исследований ученых, взявшихся за систематическое изучение трудов наследия мыслителя с середины XIX века, введен в научный оборот под несколькими наименованиями труда из письменного наследия Абу Насра аль-Фараби. Неопубликованная версия была обнаружена в архиве «Арабского института рукописей» в Каире.

Кроме того, в статье говорится о наличии большой возможности вернуть на родину письменное наследие великих ученых, ценные экспонаты, касающиеся истории Центральной Азии и Казахстана, которые находятся в фондах и архивах библиотек иностранных государств, посредством комплексных исследований, проведенных в рамках государственных программ, начатых по инициативе Первого Президента РК: «Культурное наследие», «Народ в потоке истории», «Семь граней Великой степи».

Ключевые слова: наследие аль-Фараби, источниковедение, источники, рукописи, исследования, введение в научный оборот.

Кіріспе

Күллі түркі әлемінің кеңістігінде пайда болған түркілік мәдениет өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты. Байырғы қазақ даласының көркін енгізген Отырар, Сүткент, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Баршынкент, Жент, Исфиджаб-Сайрам, Тараз, Баласағұн т.б. мәдениеті зор қалалар ретінде тарих беттерінде қалды. Ол қалалар туралы жазылған тарихи деректер мен сонда туып-өсіп, шығармаларын ортағасырлық өркениет тілдерінде жазып қалдырған ғалымдардың, ойшылдардың мұраларын жинау, жүйелеу, зерттеу, аудару, жариялау аса жауапты іс.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Мәдени мұра» (2003) Мемлекеттік бағдарламасы отандық тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғыртса, «Халық – тарих толқынында» (2013), «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы «Ұлы даланың ұлы есімдері» (2018) жобалары аясында жүргізілген кешенді зерттеулер шет мемлекеттердің кітапхана қорлары мен мұрағаттарындағы Орта Азия мен Қазақстан тарихына қатысты құнды жәдігерлер мен қазақ даласында туып-өскенімен, ғылыми өмірлері шет елдерде өткен ғұлама-ойшылдардың жазба мұраларын елге оралтуға мүмкіндік туғызды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Түркілік мәдениет гүлдендірген көне Отырар арабтар келгеннен кейін Фараб (*Бараб* (Кейбір ортағасырлық дереккөздерде «*Бараб*» деп аталады: 1. «Худуд әл-ъалам мин әл-машриқ илә-л маъриб» (авторы белгісіз географиялық еңбек). 982 жылы жазылған. 2. Әл-Мақдиси (әл-Муқаддаси X ғ.). «Ахсан ат-тақасим фи маърифат әл-ақалим». 3. Әл-Хасан ибн Ахмед әл-Мухаллаби (X ғ.). «Китәб әл-масалик уә-л мамалик». 4. Әл-Идриси (XII ғ.). «Нузхат әл-муштақ фи ихтирақ әл-афак», т.б.)) атанып, ортағасырлық араб-мұсылман өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан «ал-Фараби» яғни «Фарабтық» ныспылы ғалымдарды өмірге әкелді. Белгілі шығыстанушы ғалым, академик Ә. Дербісәлінің тарихи-деректанулық зерттеулері бір ғана Отырардың өзінен әртүрлі ғылым, білім, мәдениет пен дін салаларының өкілдері болған отыз (30) майталманның шыққанын көрсетіп отыр. Ал қазақ жеріндегі өзге де ортағасырлық тарихи қалалардан шығып, еңбектерін араб, парсы тілдерінде жазып қалдырған ғалымдардың мұраларын әлем мұрағат қорларынан іздеп-тауып, жинап, ғылыми айналымға енгізген ғалым Ә. Дербісәлі зерттеулері ұлт әдебиеті мен тарихын байыта түсетін құнды еңбектер. Сол ойшылдардың ішіндегі бірегейі, ғылымның барлық саласын қамтып еңбек жазған ғалым Әбу Насыр әл-Фараби (870-950).

2020 жылдың 29 қаңтарында ЮНЕСКО-ның қолдауымен Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы республикамызда үлкен салтанатпен басталды. Президент Қ. Тоқаевтың Жарлығымен ойшылдың мерейтойына дайындық жұмыстары 2019 жылы қолға алынды. Арнайы мемлекеттік комиссия құрылып, ғалымның әлем мұрағаттарында сақталған жазба мұраларын іздестіру, қолжазба нұсқаларын жинау, оқу, зерттеу бағытында отандық ғалымдар кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Зерттеудің *нысаны* өркениет ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің жазба мұрасы болса, зерттеудің *пәні* ғалымның «*әл-Мауъиза*» (Уағыз) шығармасының қолжазба нұсқаларына деректанулық зерттеу жүргізу болып табылады. Отырар ойшылы шығармаларының уақыт талабы тұрғысынан жаңаша зерделенуі зерттеудің *мақсаты* екенін ескерсек, одан келесі *міндеттер* туындайды:

– ғалымның «*әл-Мауъиза*» атты трактаты туралы жазған алғашқы дереккөздерді анықтау, дереккөздердің хронологиялық ретін беру;

– шығарманың қолжазба нұсқаларын салыстыру, нұсқаларға сипаттама беру;

– трактат атауына қатысты мәселелерге деректанулық зерттеу жүргізу;

– еңбектің ғалымның өзге де шығармаларымен байланысын, ортақ немесе алшақ тұстарын анықтау, ортағасырлық ғылымда мақұлданған, сондай-ақ, әл-Фараби негіздеген ғылымдар жіктемесінің қай түріне жататынын көрсету.

Ғылыми зерттеудің әдіснамасы

Зерттеу барысында келесі *әдістер* қолданылды: түпнұсқа мәтінмен, қолжазбамен жұмыс істеу барысында *тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, деректанулық* әдістер қолданылды. Зерттеу барысында Әбу Насыр әл-Фараби (*әл-Мауъиза*, қолжазба), Ахмед ибн Маскуиһ (*Әл-хикмату-л халида*), Хаджи Халифа (*Кәшф аз-зунун*), Л. Шейхо (*Traites Inedits D'anciens philosophes arabes musulmans et chretiens*), Ахмед Атеш (*Fârâbi'nin Eserlerinin Bibliyografyası*), Исмаил аш-Шафиъи, Ахмад әл-Мазиди (*Мажмуъа расаил*), Фатих Токташ (*Risale fi's Syase' nin tahkiki*) сынды ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Зерттеу жұмысының ғылыми нәтижелері философтардың, дінтанушылардың, шығыстанушылардың, тарихшылардың, деректанушылардың т.б. қоғамдық ғылымдар салалары мамандарының зерттеулеріне дәйекші дереккөз бола алады.

Талқылаулар мен нәтижелер

Әбу Насыр әл-Фараби артына мол мұра қалдырды. Ғалымның шығармалары қолжазба күйінде әлемге таралып, құнды мұралары көптеген ғылыми зерттеулерді өмірге әкелді. Жазу-сызу араб әліпбиі негізінде өмір сүріп келген елдерде ХІХ ғасырдың ортасына дейін жазба ескерткіштер қолжазба күйінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Орта Азия мен бүкіл Мұсылман Шығысы ойшылдарының туындылары да көшіруші, каллиграфтар (*ар. хаммам*) арқылы біздің заманымызға дейін сақталып жетті. «Әдетте, қолжазба еңбектер арнайы тапсырыспен тек бір ғана нұсқада жазылды. Бір шығарманың бірнеше нұсқасы да кездесіп отырады, бірақ олар көп жағдайда, әртүрлі адамдар арқылы әр кезеңдерде жазылды. Еңбектерді кітап етіп бастырып шығару ісі болмағандықтан, көптеген қолжазбалар бүкіл әлемге шашырап, кейбірі жоғалып, кейбірі әлі күнге дейін табылмай келеді» (Хайруллаев М., 1967:15). Бүгінгі таңда ғалым трактаттарының нұсқалары Тегеранда, Исфаһанда, Ирақта, Бейрутте, Хайдарабатта, Каирде, Стамбулда, Берлинде, Лейденде, Лондонда, Мадридте, Ташкентте және әлемнің басқа да елдерінде сақтаулы екені анықталып отыр. Ғалым «...шығармаларының қолжазбасы ең көп таралған араб елдерінің басында бүгінгі Ирак республикасы» (Қалиева Ш., 2006:15) тұр.

Мақала отырарлық ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің әлем мұрағаттарында бірнеше атпен нұсқалары сақталып, түрлі атаумен ғылымға танылған «*әл-Мауъиза*» (Уағыз) атты трактатына арналады.

Ғылымда миләдидің 929-1030, ижридің 320-421 жылдарында ғұмыр кешкен парсы текті тарихшы, философ Ахмед ибн Маскуиһ атты ғалымның «*әл-Хикмату-л халида*» (мәңгілік даналық, *ар. الحكمة الخالدة пар. جاويدان (جاودان) خرد* «*жауидан [жаудан] хард*») деген 448 беттен тұратын көлемді еңбегі бар. Әбу Насыр әл-Фарабимен дәуірлес өмір сүрген жылнамашының бұл еңбегінде парсы, араб, үнді, грек хәкімдері, сондай-ақ, мұсылман ойшылдарының бірқатар хикметтері мен өсиет сөздері жинақталған. Солардың ішінде әл-Фарабидің «*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» (*كلام أبي نصر / الفارابي في وصايا..* Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері) атты шығармасы кездеседі.

Шығарма аталған жинақтың «Ислам ғалымдарының (ислам хадисшілерінің) хикметтері»

(*Хикаму-л исламиин әл-мухаддисин* *حكم الإسلاميين* "المحدثين") деп аталатын бөліміне енген (ибн Маскуиһ, 1952:327-346). Трактаттың толық аты «*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайя йағумму нафъуһа жамиғһа ман йастағмилиһа мин табақати-н нас*» (*كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم* (*نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس*) /Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарына қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиет сөздері (Осы жерде және бұдан кейін келетін әл-Фараби еңбектерінің атауы қазақ тіліне біздің тарапымыздан аударылды (А.Х.)) деп аталады.

Нижри IV ғасырында өмір сүрген ғалым ибн Маскуиһтің «*Жауидан [жаудан] хард*» немесе «*әл-Хикмату-л халида*» еңбегінің ең толық нұсқасы 1952 жылы Каирде басылып шықты. Кітапты баспаға әзірлеген мысырлық ғалым Абду әр-Рахман Бәдәуи (1917-2002). Зерттеуші бұл еңбекті жарыққа шығаруда оның әлем мұрағаттарында сақталған бірнеше қолжазба нұсқаларын пайдаланғанын жазады.

1. Париж нұсқасы (*Әл-Мактабату Әл-аһлиа*, № 3957. Хатқа түскен мерзімі шамамен – *нижра* YIII /*миләди* XIV);

2. Ватикан нұсқасы (*Ватикан араби*, № 408);

3. Мысыр нұсқасы (*Дәр-ул Кутуб Әл-Мисриа*, № 4419. *Нижра* 692/*миләди* 1203);

4. Мысыр нұсқасы (*Дәр-ул Кутуб Әл-Мисриа*, № 672);

5. Мысыр нұсқасы (*Дәр-ул Кутуб Әл-Мисриа*, № 1966);

6. Стамбул нұсқасы (№ 6171);

7. Лейден нұсқасы (Лейден кітапханасы, № 381).

Ахмед ибн Маскуиһтің «*әл-Хикмату-л халида*» еңбегінің бұл қолжазба нұсқаларын осы кітапқа енген әл-Фарабидің «*Кәләм Әби Наср әл-Фараби фи Уасайя...*» трактатының да нұсқалары деп танымыз.

Ортағасырлық ғалым ибн Маскуиһтің еңбегінен кейін араға бірнеше ғасыр салып (шамамен сегіз ғасыр) 1897 жылы шығыстанушы теолог ғалым Луис Шейхо (*Luis Cheikho*) (1859-1927) Париж қаласында өткен Халықаралық шығыстанушылар конгресінде «Араб тіліндегі көне қолжазба нұсқалар» (*نسخة خطية عربية قديمة*) атты баяндама жасап, Әбу Насыр әл-Фарабидің бірқатар еңбегінің қолжазбасы Бейруттегі «Шығыс кітапханасында» сақтаулы екенін айтқан. Ғалым баяндамасында: «...арабша насх хатымен көшірілген ескі жинақ... мұнда бірнеше трактаттың мәтіні берілген. Қолжазба XIV ғасырдың (нижри III) соңғы жылдарында хатқа түскен деп

болжауға болады... әл-Фарабидің сүннет пен шарифат жайлы жазған еңбектерінен үзінділер... сондай-ақ, философия, шарифат, саясат тақырыбында жазылған авторы белгісіз 6 беттен тұратын трактат және бар. Әл-Фарабидікі болуы да мүмкін» дейді (L.Cheikho., 1897:42).

Ғалым Луис Шейхо аталған қолжазбаларды зерттей келе, алдымен «*Маширик*» журналында бір ғылыми мақала (1901) кейін «*Мақала фалсафия қадима ли бағди машаһири фаласифати-л араб муслимин уа насара*» (Кейбір мәшһүр араб философтарының (мұсылмандар мен христиандар) көне философиялық шығармалары *مقالات فلسفية قديمة لبعض مشاهير فلاسفة العرب مسلمين و نصارى* (1908, 1911) атты еңбек жариялап, кіріспесінде былай деп жазады: «...Бейрут қаласындағы «Шығыс кітапханасы» қорында Әбу Насыр әл-Фарабидің бірқатар трактаттары бар екенін осыған дейін айтқан едік... солардың ішінде ғалымның не бәрі 13 беттен аспайтын саясат жайында жазылған бір трактаты сақтаулы. Хатқа түскен мерзімі нижри жыл санауының VIII ғасыры (миләди XIV). Бұл трактаттың тағы бір нұсқасы Ватикан Апостол (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) кітапханасынан табылды. Екі қолжазбаны салыстырып, трактаттың әл-Фарабидікі екеніне көз жеткіздік. Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с сиасати*» (*رسالة في السياسة*)/Саясат [жайлы] трактаты) деген бұл еңбегі ғалымның библиографиялық көрсеткіштерінде кездеспейді. Ойшылдың ғылымға белгілі «*с-Сиасату әл-маданиату*» (*السياسة المدنية*)/Азаматтық саясат) атты еңбегі бар. Бірақ қолымыздағы трактат «Азаматтық саясатпен» тақырыбы ұқсас болғанымен, мазмұны басқа, дербес ғылыми шығарма. Ғалымның бұл еңбегін «*Рисала фи-с сиасати*» деген атпен аталған екі қолжазба негізінде жариялап отырмыз» (L. Cheikho., 1911:18). Кейін еңбек 1985 жылы Каирде үшінші рет басылып шықты.

Ахмед ибн Маскуиһтің «*әл-Хикмату-л халида*» еңбегінің жазба нұсқалары арқылы сақталып бізге дейін жеткен Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайя...*» трактатының мәтінін «*Рисала фи-с сиасати-мен*» салыстыра келе, екі еңбектің бір трактат екені анықталды. Луис Шейхо өз еңбегінде трактаттың «*әл-хикмату-л халида*» нұсқасы туралы ешбір мәлімет келтірмейді. Бұған қарағанда «*Мақала фалсафия...*» еңбегінің авторы ортағасырлық тарихшы ибн Маскуиһтің аталған еңбегімен таныс болмауы мүмкін деген пікір туындайды.

Демек, ғылым тарихында алғаш рет орта-ғасырлық ғалым ибн Маскуиһ еңбегі арқылы «*Калам Әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» атымен танылған әл-Фарабидің бұл жазба мұрасын ХІХ ғасырдың соңында шығыстанушы Луис Шейхо «*Рисала фи-с сиасати*» трактаты деп жариялаған.

Түрік ғалымы Ахмед Атештің (Ahmed Ateş/1917-1966) өткен ғасырдың ортасында жарық көрген «Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası» (1951) атты библиографиялық көрсеткішінде былай жазылған: «El-Farabi. *Vasaya – Yazma: Ayasofya 4855 (varak 62b-63a). Hepsi 29 satır tutan bu metin şöyle başlar:*

"كلام أبي نصر الفارابي في وصايا... يعم نفعها جميع من يستعملها من جميع طبقات الناس، قال كل واحد من الناس متى ما تأمل رجوع إلى نفسه وتأمل أحوالها وأحوال غيره من أفتاء الناس وجد نفسه في رتبة يشركه فيها طائفة منهم". (Ahmed Ateş., 1951).

Отырар ойшылының жазба мұрасын зерттеген белгілі араб ғалымы Мұхсин Маһди (1924-2007) әл-Фараби шығармаларынан тұратын «*Китабу-л милла уа нусус ухра*» (Дін кітабы және өзге де мәтіндер) атты зерттеу еңбегінде Түркияның Анкара қаласындағы Айя София кітапханасында әл-Фарабидің бірқатар жазба мұрасы сақтаулы екенін жоғарыдағы ғалым Ахмед Атештің еңбегі («Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası», Анкара, 1951) арқылы таныс болғанын, кейін (1961) сол қолжазбалармен өзі тікелей жұмыс жасағанын айта келе: «...қолжазбалардың ішінде «*Калам Әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» (№4855) деген трактат кездеседі, мәтін «...әрбір адам баласы өз-өзіне оралып, жеке басының және өзгелердің ахуалын түсінген кезде...» деп басталып, соңы «...және сол аралық ішінде ізгілікке ие болуы керек болған бар уақытын алдамшы нәрседен (нәпсісін) кері қайтарумен әуре болып жүргенде өткізіп алады. Сөйтіп ізгілікті қолдан шығарып алады» деген сөйлеммен аяқталады (Трактаттан үзінді түпнұсқадан алғаш рет біздің тарапымыздан аударылып беріліп отыр (А.Х.)), – деп жазады (Muhsin Mahdi., 1991:35).

"كلام أبي نصر الفارابي قدس سره في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من جميع طبقات الناس قال كل واحد من الناس متى رجع إلى نفسه وتأمل أحوالها وأحوال غيره من أفتاء الناس وجد نفسه... (ط 61) وآخره " ...كأن ينبغي أن يحصل منه فضيلة الاشتغال بالاحتياط لردّها عمّا تحركت نحوه وفاتته تلك الفضيلة"

(62) (محسن مهدي. أبو نصر الفارابي. كتاب الملة و نصوص أخرى. 1991).

Зерттеуші Мұхсин Маһди Айя София қорында сақталған бұл қолжазбаның Луис Шейхо жариялаған «*Рисала фи-с сиасати*» екенін айттып, негізінде дұрыс атауы «*Жауамиғу-с сиасати*» (السياسة/جوامع) (Тұтас саясат) деп келтіреді (Muhsin Mahdi., 1991:35).

Отырар ойшылының «*Жауамиғу-с сиасати*» атты трактаты бар екенін кейбір ортағасырлық ғалымдар жазған. «Катиб Челеби» атымен танымал османлы тарихшысы Мұстафа Абдуллаһ Хаджи Халифа (*Katip Çelebi*) (1609-1657) өзінің атақты «*Кашф аз-зунун ған асами әл-кутуб уа-л фунун*» (Кітап аттары мен ғылым салалары туралы пікірлердің ашылуы/ كشف الظنون عن أسامي (الكتب و الفنون) библиографиялық-энциклопедиялық еңбегінде әл-Фарабидің мұрасы ретінде осы шығармасын да атап өткен (*Хаджи Халифа.*, 1957:39). Дегенмен, Катиб Челеби жеткізген «*Жауамиғу-с сиасаның*» мәтіні қолымызда болмағандықтан оның дәл осы трактат екенін дәлелдеп айту қиын.

Түрік ғалымы Ахмед Атештің библиографиялық еңбегінде әл-Фарабидің мұрасы деп көрсетілген «*Vasaya*» атты қолжазбаны (*Ayasofya 4855, varak 62b-63a*) ибн Маскуиһ еңбегі арқылы жеткен «*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» және Луис Шейхо жариялаған «*Рисала фи-с сиасати*» мәтіндерімен салыстыра келе «*Vasayаның*» осы трактаттан үзінді екені анықталды.

Ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің сөз болып отырған трактаты 2003 жылы Ливанда жарық көрген «*Ас-сиасату әш-шаръиату. Мажмуъа расаил*» («Шариғат саясаты. Трактаттар жинағы») атты кітапқа да енген. Бұл жолы ол «*Рисалату фи-с сиасати әш-шаръиати ли Әби Наср әл-Фараби*» رسالة في السياسة الشرعية لأبي (نصر الفارابي) /Әбу Насыр әл-Фарабидің шариғат саясаты) деп аталған. Кітапты Мұхаммед аш-Шафиъи мен Ахмад әл-Мазиди жарыққа шығарған. Олар трактат мәтінінің «*Рисала фи-с сиасати*» (Луис Шейхо) нұсқасынан алынғандығын алғысөзде жазған (Мұхаммед аш-Шафиъи, Ахмад әл-Мазиди., 2003:5). Құрастырушылар еңбек атауының өзгертіліп берілу себебін түсіндірмеген.

Бұдан кейін Түркия *Докуз Ейлул* университетінің профессоры (*Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*) зерттеуші Фатих Токташ (*Fatih Toktaş*) «*Farabi ve Risale fi ‘-s Syase*» (2009)

«*Risale fi 's Syase 'nin tahkiki*» (2011) атты екі ғылыми мақала жариялайды.

Ғалым Ф. Токташ аталмыш зерттеулерінде ғылымда «*Pisala fi-c siacati*» аталып кеткен жазба мұраның әлем мұрағаттарындағы қолжазба нұсқаларын атап өтіп (Бейрут нұсқасы, Ватикан нұсқасы, Мысыр нұсқасы, Стамбул нұсқасы) Стамбулдағы Топкапы сарайы Ахмед III (*Топкапы Сарайы Мүзеси Күтүphanеси Ахмед III*) кітапханасында 3185/4 нөмерлі тағы бір нұсқасы («*Risale fi 's Syase*» деген атпен) сақтаулы екенін жазады (Fatih Toktaş., 2011:6).

Зерттеушінің айтуынша хатқа түскен мерзімі (нах жазуымен) – hijри 884/, милади 1479, көлемі 170×120 мл., әр беті он бір (11) қатарға сәйкес келетін «*Risale fi 's Syase*» атты шығарма «*Мажму'ату-р расаил*» (*Месму'ату'r-resail/Трактаттар жинағы*) деген көне жинақтың соңғы 240-263 беттеріне енген.

Демек, ғалым Фатих Токташ көрсеткен «*Risale fi 's Syase*» (*Топкапы Сарайы 3185/4, Мүзеси Күтүphanеси Ахмед III*) жоғарыда айтылған «*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*», «*Жауамъу-с сиасати*», «*Pisala fi-c siacati*», «*Vasaya*» және «*Pisalatuy fi-c siacati аи-шаръиати ли Әби Наср әл-Фараби*» атты бірнеше атпен жарияланып жүрген трактаттың тағы бір жазба нұсқасы.

ЕАР Каир қаласында орналасқан «Араб қолжазбалары институты» (معهد المخطوطات العربية *The Institute of Arabic Manuscripts*) каталогтар бөлімінде «Әбу Насыр әл-Фараби. Әл-Мауъиза (Уағыз, №382, 62 бет, 31 парақ)» (أبو نصر الفارابي. الموعدة) атты микрофильмдік қолжазба сақтаулы тұр.

Ніл өзенінің шығыс жағалауындағы үш қабатты «Араб қолжазбалары институты» араб әлеміндегі көп жазба мұралар сақталған маңызды мекеме. Ол араб тілді еңбектерді жинау, сақтау, қалпына келтіру мақсатымен 1946 жылы іргетасы қаланған. Араб елдері Лигасы (АЕЛ) Бас хатшылығының Мәдениет департаменті жанынан Каир қаласында ең әуелі «Қолжазбаларды жандандыру институты» («*Institute for the Revival of Manuscripts*») деген атпен ашылған институт 1955 жылы Мәдениет департаментінен бөлініп, «Араб қолжазбалары институты (*The Institute of Arabic Manuscripts*)» ретінде жұмыс істеп келеді.

Қолжазба арабтың хаттаттық өнерінің өте әдемі *нах* үлгісімен көшірілген. Мұқаба бетінде: «трактаттың көлемі – 13×18 см., қатар саны – 14-15, қолжазбаны хатқа түсірген – Шамс ад-Дин ал-Құдси, көшірілген уақыты – hijри 879 жыл

(милади 1501), Ахмед III кітапханасы (*әл-Мақтабату Ахмад ас-салис*), қолжазба нөмірі – 3195/3» деген мәлімет бар.

Осман империясын 1703-1730 жылдары билеген сұлтан Ахмед III (1673-1736) атындағы кітапхана Түркияның Стамбул қаласындағы Топкапы сарайында. Топкапы – XIX ғасырдың ортасына дейін Империяның бас сарайы саналған. Кітапхана 1719 жылы дін ілімі, ислам шариғаттары (фиqh) бойынша түрік, парсы және араб тілдеріндегі кітаптарды сақтау мақсатында салынған.

Қолжазбаның соңғы бетіне Сұлтан Ахмед III нің мөрі қойылған. Билеушінің аты мен титулы жазылған мөр – *тұғра* (ар. طغراء) Осман империясы билігі кезінде кеңінен қолданылған. Әр билеушінің жеке мөрі – *тұғрасы* болған. Сол кездегі барлық мемлекеттік құжаттар осы мөрмен бекітілетін. Мөрде билеуші сұлтан мен әкесінің лауазымы оюлы араб әріптерімен безендіріле тоқылып, барлық сөз ерекше хаттаттық үлгіде үндестік тауып отырған. Отырар ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің «*әл-Мауъиза*» атты шығармасының қолжазбасы әйгілі османлы билеушісінің мөрімен бекітіліп сақталуы сол кездегі Ахмед III кітапханасының жазба мұраға деген ерекше ықыласын аңғартады. Келтірілген дәлелдерді негізге ала отырып, трактаттың бір нұсқасы Топкапы мұрағатында сақтаулы деп айтуға болады.

Жоғарыда ғалым Фатих Токташтың зерттеуінде де трактаттың Топкапы нұсқасы (*Топкапы Сарайы 3185/4, Мүзеси Күтүphanеси Ахмед III*) айтылған. Дегенмен, бір кітапханада сақтаулы делінген «*Risale fi 's Syase*» мен «*әл-Мауъиза*» туралы мәліметтер бір-біріне ұқсамайды (хатқа түскен мерзімі, жинақ көлемі, бет саны, тіркеу нөмірі). Соған қарағанда, әйгілі Ахмед III кітапханасында Әбу Насыр әл-Фарабидің бір трактаты «*Risale fi 's Syase*» және «*әл-Мауъиза*» деген екі атпен сақтаулы.

Трактаттың басында *басмала* айтылып (*бис-миллаһи-р рахмани-р рахим*) содан кейін «*қала әл-му'алим ас-сани Әбу Наср әл-Фараби ради Аллаһу аънһу фи-л «мауъизати...»* (قال المعلم الثاني) أبو نصر الفارابي رضي الله عنه في الموعدة...Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби (р.а.) «*әл-Мауъизада*» былай *dedi*) деген сөйлеммен шығарма басталады.

Қолжазбаның 34-бетіне келгенде «...таммат уасайа аи-шейх Әби Наср уа алхамдулилла» (و تمت وصايا الشيخ أبي نصر الحمد لله /Әл-Амару уа адабиһи» (من وصايا العامري و أدابه)

Амари өсиеттері мен өнегелері) деп келесі автордың еңбегі жалғасқан.

Әбу-л Хасан ибн Юсуф әл-Амари (миләди 913-992/хижри 302-381) – ортағасырлық парсы текті философ, Нишапурда туған. Ислам діні, философиясы, ақида, психология, педагогика салалары бойынша еңбектер жазған. Аристотель философиясына түсіндірмелер берген. Философияны дінмен, суфизмді ислам дінімен байланыстыруға тырысқан.

«Араб қолжазбалары институты» дерекқорынан табылған Әбу Насыр әл-Фарабидің «*әл-Мауъиза*» трактаты өзімен дәуірлес өмір сүрген Әбу-л Хасан әл-Амари атты автордың «*Мин әл-уасайа әл-Амари уа адабиһи*» еңбегімен бірге сақталған. Бұған қарағанда, қолжазбаны көшіруші белгілі бір жанрда жазылған туындылардың антологиясын жасауды мақсат еткен болса керек.

Екі автордың еңбегі қамтылған жинақ «*тамма ал-китаб би аъуни Аллах Тағала уа хусна тауфиқиһи*» (تم الكتاب بعون الله تعالى و حسن توفيقه) /кітап Алла Тағаланың көмегі және тауфиқ етуімен тамам болды) деп аяқталып, әрі қарай хамдала (Алланы мадақтау), саллалаламен (пайғамбарымызға салауатпен) жалғасқан. Трактаттың соңғы беттері көмескі тартып, көрінбеуге айналған. Десе де, «*фи хамис ашара мин рамадан әл-муъзам...*» (في خامس عشر من رمضان /ұлық рамазан айының он бесінші жұлдызында) деген сөйлемді де анық оқуға болады.

Отырар ойшылы еңбектерінің библиографиялық көрсеткіштерінде кездеспейтін «*әл-Мауъизаның*» қолжазбасын оқып, деректанулық зерттеу жүргізе келе бұл еңбектің жоғарыда айтылған «*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*», «*Жауамиъу-с сиасати*», «*Русала фи-с сиасати*», «*Vasaya*», «*Русалату фи-с сиасати аш-шаръиати ли Әби Наср әл-Фараби*», «*Risale fi ‘-s Syase*» болып әр дәуір ғалымдарының зерттеулері арқылы түрлі атпен ғылымға танылған Әбу Насыр әл-Фарабидің бір жазба мұрасының тағы бір жаңа нұсқасы екеніне көз жеткіздік.

Қорытынды

Сонымен біздің қолымыздағы жаңадан табылған қолжазба нұсқа «*әл-Мауъизаның*» ғы-

лымға белгілі болып үлгерген атауларын хронологиялық ретпен былайша көрсетуге болады:

1. *Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайа*. Кітапта: *ибн Маскуиһ. Әл-хикмату-л халида. Каур, 1956.*

2. *Әл-Фараби. Китәб жамауиъи-с сиасати*. Кітапта: *Хажжи Халифа. Кәшф әз-зунун. Каур, 1950.*

3. Әл-Фараби. *Русала фи-с сиасати*. Кітапта: *L.Cheikho.Traites Inedits D’anciens philosophes arabes musulmans et chretiens. Beyrouth Imprimerie Catholique. 1911.*

4. El Farabi. *Vasaya – Yazma: Ayasofya 4855 (varak 62b-63a)*. Кітапта: *Ahmed Ames. «Fârâbî”nin Eserlerinin Bibliyografyası»*. Анкара, Belleten, C. XV, S. 57, 1951.

5. Абу Насыр әл-Фараби. *Русалату фи-с сиасати аш-шаръиати*. Кітапта: *Ас-сиаса аш-шаръиа. Мажмуъа расаил. Исмаил аш-Шафиги, Ахмад әл-Мазиди. Дар әл-кутуб әл-илмиа», Ливан, 2003.*

6. El Farabi. *Risale fi ‘-s Syase*. Ғылыми мақала: *Risale fi ‘-s Syase’ nin tahkiki. Фатих Токташ. DEÜİPD XXXIII/2011, ss. 93-151.*

7. Әл-Фараби. *Әл-Мауъиза*. Қолжазба. *The Institute of Arabic Manuscripts. №382* (Біздің қолымыздағы нұсқа).

Аталған нұсқаларды салыстыру барысында «*әл-Мауъиза*» мәтінінің «*әл-хикмату-л халида*» нұсқасына жақын екенін байқадық. Сол себепті «*әл-Мауъизаны*» ибн Мәскуиһ нұсқасынан көшірілген деп болжауға болады.

Отырарда дүниеге келгенімен ғылым, білім іздеп бар ғұмырын араб елдерінде өткізген ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің «*әл-Мауъиза*» («*Кәләм әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*»), «*Жауамиъу-с сиасати*», «*Русала фи-с сиасати*», «*Vasaya*», «*Русалату фи-с сиасати аш-шаръиати ли Әби Наср әл-Фараби*», «*Risale fi ‘-s Syase*») атты трактаты терең зерттеуді қажет етеді.

Ең маңыздысы, шығармадағы автордың өзі белгілеп кеткен атауын анықтап, қолжазбаларды салыстырып, өзге де нұсқаларын әлі де іздестіріп, еңбекті қазақ тіліне толық аударып, ғылыми айналымға енгізу аса жауаптылықты қажет ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- Абд ар-Рахман Бадауи//Абу Али Ахмад бин Мухаммад Масуиһ. Әл-хикмату-л-халида. [Вечная мудрость]. Каир, 1952.
 Әбу Насыр әл-Фараби. Әл-Мауъиза (қолжазба) [Уағыз]. Араб қолжазбалар институты. Каир, һижри 879.
 Ас-сиасату аш-шаръиату. Мажмуъа расаил [Саяси шарифат. Трактаттар жинағы] Ливан, 2003.
 Әл-Мақдиси (әл-Муқаддаси X ғ.). Ахсан ат-тақасим фи маърифат әл-ақалим [Лучшее разделение для познания климатов] Каир, 1999.
 Әл-Хасан ибн Ахмед әл-Мухаллаби (X ғ.). Китәб әл-масалик уа-л мамалик [Книга путей и стран]. Каир, 1960.
 Әл-Идриси (XII ғ.). Нузхат әл-муштақ фи ихтирак әл-афақ [Развлечение истомленного в странствии по областям]. Каир, 2002.
 Ахмед Атеш. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Фараби шығармаларының библиографиясы]. Анкара, С. XV, S. 57, 1951.
 Қалиева Ш.С. әл-Фарабидің қолжазба мұрасы //Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Алматы, 2006. №4.
 Мухсин Маһди. Китәбу-л миллә уа нусус ухра [Дін кітабы және өзге де мәтіндер]. Бейрут, 1991.
 Фатих Токташ. Farabi ve Risale fi'-s Syase. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [Фараби және Саясат трактаты. Докуз Ейлул университеті, Илаһият факультеті] Измир, 2009.
 Хаджи Халифа (Katip Çelebi). Кашф аз-зунун ған асами әл-кутуб уа-л фунун [Раскрытие мнений относительно названий книг и отраслей наук]. Бейрут: Дару ихия тураси-л араби, 1957.
 Хайруллаев М.М. Мироззрение Фараби и его значение в истории философии. Ташкент, 1967.
 Худуд әл-ъалам мин әл-машрик илә-л маъриб [Границы мира с востока на запад] Каир, һижри 372.
 Шейхо Л. Нусха хаттиа арабийа қадийма/Notice sur un ancient manuscript arabe/. [Араб тіліндегі көне қолжазба нұсқа], Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes [Халықаралық шығыстанушылар конгресі], Париж, 1897.
 Шейхо Л. Мақала фәлсафияа қадима ли баъди машаһир әл-фаласифати-л араб муслимин уа насара/Traites Inedits D'anciens philosophes arabes musulmans et chretiens/ [Кейбір мәшһүр араб философияларының (мұсылман және христиан) көне философиялық еңбектері] Бейрут, 1911.

References

- Abd ar-Rahman Badayi. (1952) Abu Ali Ahmad bin Muhammad Masuih. "Al-hikmatu-l halyda". [Eternal Wisdom] Cairo: Maktabatu-l misrya, pp. 289–300.
 Abu Nasr al-Farabi. (h.879) "Al-Mauъza" (qolzhazba) [Abu Nasr al-Farabi. Sermon] (manuscript). Cairo: The Institute of Arabic Manuscripts, pp. 325-326.
 Al-Maqdydy (Al-Muqaddasy). (X century) (1999) "Ahsan at-taqasym fi magfyrat al-aqalym". [The best division for climate knowledge]. Cairo: Maktaba madbulu. pp.31–32.
 Al-Hasan ibn Ahmed al-Muhallaby (X century) (1960). "Kytab al-masalyk ua-l mamalyk". [Book of Ways and Countries]. Cairo: Al-Maktaba ash-shamyala. pp. 271 –272.
 Al-Ydrysy (XII century). (2002). "Huzufat al-mushtaq fi yhtyraq al-afaq". [Entertainment exhausted in wandering areas]. Cairo: Al-maktabatu as-saqafyatu ad-dynya. pp.12–13.
 "As-syasatu ash-shargyatu". (2003). Mazhmuga rasayl. [Legitimate (sharia) politics]. Treatise Collection. Beirut: Lebanon. p.348.
 Ahmed Ateş. (1951). "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası". [Bibliography of Farabi's works] Ankara: Belleten, C. XV, S. 57. pp. 15–18.
 Cheikho L. (1897). "Nusha hattya arabya qadyma". Notice sur un ancient manuscript arabe. [Old Arabic hand-written Version] Paris: Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes. pp. 42–125.
 Cheikho L. (1911). "Makala falsafya qadyma li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara". Traités Inédits D'anciens philosophes arabes musulmans et chretiens. [An old philosophical article by some famous Arab philosophers, Muslims and Christian] Beyrouth: Imprimerie Catholique. pp. 18–19.
 Fatih Toktaş. (2009). "Farabi ve Risale fi'-s Syase". Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. [Farabi and Risale fi "-s Syase]. Ankara: University of Dokuz Eylül, İlahiyat faculty. pp. 6–32.
 Hazhy Halyfa (Katip Çelebi). (1957). Kashf az-zunun an asamy al-kutub ya-l funun [Disclosing Opinions on Book Titles and Branches of Science] Cairo: Daru ihya turas al-arabi. pp. 39–41.
 Hayrullayev M.M. (1967). Myrovozrenye Farabi i ego znachenye v istiry philosophy [Farabi 's worldview and its significance in the history of philosophy]. Tashkent: Kamalak. pp.15–16.
 "Hudud al-alam min al-mashriq ila-l magrib" (h372). [Borders of the world from east to west]. Cairo: Ad-daru as-saqafya li-nashr. pp. 9-10.
 Kalieva Sh.S. (2006). "Abu Nasr al-farabidin zhazba murasi". [Written legacy of Abu Nasr al-Farabi]. Almaty: KazNU named after al-Farabi. vol. 93. no 4. pp.15–23.
 Muhsin Mahdi. (1991). "Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusuh uhra" [Book of religion and related texts] Beirut: Daru-l mashryq. pp. 35–36.